

PAVEL PÁČL

SOCIOLOGICKÉ ASPEKTY URBANIZAČNÍCH TRENDŮ V SOUČASNÉ MIGRACI ČS. OBYVATELSTVA

1.

Rozvoj socialistické společnosti svou dynamikou i komplexností nás prakticky denně staví před nutnost teoretické reflexe jak už dosažených výsledků, tak existujících trendů, rozhodnutí a představ, které dnes ovlivňují nebo kterými dnes ovlivňujeme zítřejší vývoj. V tomto smyslu také studium současné etapy sblížování města a venkova stále častěji klade řadu zdánlivě jednoduchých otázek: Kde jsou hranice tohoto sblížování? Znamená sblížování *životních podmínek* města a venkova totéž co sblížování *životních způsobů* města a venkova? Máme vůbec hovořit o rozdílném „městském“ a „venkovském“ způsobu života? Máme jako socialistická společnost zájem na zachování některých specifík vesnického životního způsobu na rozdíl od způsobu městského? Jestliže ano, o která specifika jde? Neděláme už při dnešních výzkumech životního způsobu vesnice závažnou metodickou chybu v tom, že při jeho hodnocení používáme — zjednodušeně řešeno — „městských kritérií“, zatímco některé specifické rysy venkova podceňujeme nebo nám prostě zcela unikají?

Politika socialistického státu při sblížování města a venkova vychází především z Leninova teoretického odkazu; Marx a Engels, jak známo, se zabývali problematikou města a venkova spíše z hledisek rostoucích rozporů, které do tohoto vztahu vnášel kapitalismus, čímž mj. zároveň dokázali, že i zemědělství podléhá stejným společensko-ekonomickým závislostem jako výroba jakéhokoli jiného zboží. Lenin analyzoval vztah města a venkova především z hlediska spojení průmyslového a zemědělského proletariátu v socialistické revoluci; vytyčil zásadu společného státu dělníků a rolníků, v němž je otázka venkova řešena velkorýsým agrárním programem strany.¹ Vyplývají z něho tři vzájemně propojené základní principy socialistické zemědělské politiky: a) postupné sblížování forem vlastnictví půdy s všelidovou formou vlastnictví ostatních výrobních prostředků; b) postupné zprůmyslňování zemědělské vý-

¹ Srv. zejména Lenin V. I.: *Předběžný náčrt tezí k agrární otázce*. Spisy, sv. 31, Svoboda, Praha 1955.

roby; c) postupné vyrovnání životních podmínek rolníků s podmínkami jiných tříd a sociálních skupin obyvatel. Jakkoliv naše socialistická společnost dosáhla v plnění tohoto programu už značných úspěchů, přece jen naplňování jeho cílových hodnot bude nadále naším úkolem ještě na poměrně dlouhou dobu.

Úměrně dosahovaným úspěchům v realizaci agrární politiky však zároveň v této souvislosti vystupuje do popředí nový kvalitativní moment. Právě socialistická kolektivizace zemědělství uvolňuje na venkově značný počet pracovníků sil pro jiná národohospodářská odvětví; část jich skutečně vesnici opouští a stěhuje se do bezprostřední blízkosti městských průmyslových závodů, část však přijímá zaměstnání v těchto závodech s tím, že nadále zůstává bydlet na venkově. Vesnice se tak profesionálně heterogenizuje a poskytuje bydliště nejen zemědělcům, nýbrž ve zvýšené míře i dělníkům a zaměstnancům; pojmy „zemědělství“ a „venkov“ přestávají být synonymní. Znamená to jinými slovy, že také principy socialistické zemědělské politiky postupně přestávají pokrývat celou problematiku venkova; jejich realizace sice stále venkov podstatně ovlivňuje, ale v mnoha sférách je toto ovlivnění stále zprostředkovanější. Vedle existující marxisticko-leninské teorie rozvoje socialistického zemědělství tu stále více narůstá potřeba relativně samostatné teorie rozvoje socialistického venkova.

Zdá se při tom, že potřebu konstituování podobné teorie u nás umocňují ještě některé specifické zvláštnosti, jejichž jistou obdobu sice nalzáme v Německé demokratické republice, ale nikoliv už v dalších evropských socialistických zemích. Máme tu na mysli především známé charakteristické rysy historicky vzniklé struktury našeho osídlení, která se vyznačuje poměrně hustou sítí malých a středně velkých měst a z toho plynoucí relativně značnou decentralizací průmyslu. Tato tendence byla do určité míry ještě posílena prvními etapami naší socialistické industrializace, vedené politicky nutnou motivací vyrovnání hlavních rozdílů v životní úrovni různých oblastí státu, včetně rozdílů mezi českými zeměmi a Slovenskem. Výsledkem tohoto vývoje je — zjednodušeně řečeno — skutečnost, že „do fabriky to odnikud není daleko“, že obyvatelé prakticky každé venkovské obce mají zaměstnání v průmyslu dosažitelné v průměru hodinu trvajícím dojížděním. Proto jsou pro Československo charakteristické také vysoké ukazatele pracovní dojíždky; proces profesionální heterogenizace venkova dosáhl tak u nás zvlášť výrazných parametrů. Na druhé straně potřebu konstituování teorie rozvoje socialistického venkova posilují u nás i nesporné úspěchy v socializaci samotného zemědělství: „Utváření socialistické zemědělské velkovýroby, ať už cestou združstevnění, či formou státních zemědělských podniků, otevřelo příznivý ekonomický rámec růstu životní úrovně pracovníků zemědělství v socialistické společnosti. . . . Je to trend typický pro všechny socialistické země, i když ne všechny v tomto úsilí dospěly tak daleko jako Československo.“²

S takovým stavem není ovšem v souladu skutečnost, že komplexní tematika vesnice jako sídelního útvaru je v poslední době v plánech našich

² Tichota B.: *Vývoj životní úrovně pracovníků v zemědělství*. Horizont, Praha 1979, str. 6–7.

společensko-vědních pracovišť do značné míry bezprizorní. Většina tradičních sociologických institucí, zaměřených původně na výzkum zemědělství a venkova, klade zatím stále větší důraz na první složku tohoto spojení a stále zřetelněji se tak přibližuje oblasti sociologie práce. O slovo se sice hlásí *etnografie* (v souvislosti se ztrátou svého tradičního objektu bádání, totiž lidového umění); ta se však zatím — pokud bude skutečně aspirovat na tuto úlohu — musí především vypořádat s přehodnocením svého metodologického aparátu. Zůstává tak paradoxem, že venkovem se u nás zatím nejsystematičtěji zabývají — urbanisté. Možná i z tohoto důvodu nejsou jejich prognózy pro rozvoj socialistického venkova — jak ještě ukážeme — nijak příznivé.

Jsme si ovšem vědomi toho, že už formulace „teorie rozvoje socialistického venkova“ je svým způsobem problematická. Je zřejmé, že samotný termín „venkov“ či „vesnice“ by si v nových podmínkách zaslouhoval promyšlenou revizi používaných definic; dnešní vesnici je pravděpodobně nutno chápat jako určitý typ malého sídliště, jehož současná tvářnost sice historicky vznikla v důsledku dělby práce, ale jehož forma přetrvává přesto, že postupně ztrácí svou původní funkčnost. Ani pojem „rozvoj“ není jednoznačný. Má vůbec rozvinutá socialistická společnost zájem na rozvoji takto modifikovaných sídlišť? Neměla by vesnice zůstat skutečně jen domovem zemědělců, zatímco ostatní výrobci by se postupně přesídlovali do měst? Není tedy dnešní profesionálně heterogenní vesnice jen určitým přechodným typem osídlení, určitým mezistupněm před další mohutnou vlnou urbanizační migrace, která v budoucnu nastoupí (a měla by nastoupit)?

Už jsme řekli, že vysoké podíly dělníků a zaměstnanců, dojíždějících u nás z vesnice do měst, jsou do jisté míry ve srovnání s ostatními socialistickými zeměmi výjimečné; připomeňme si ještě, že např. v Bulharsku a v mnoha oblastech SSSR mělo postupné uvolňování pracovní síly v důsledku socializace zemědělství za důsledek právě mohutný růst měst a velmi citelné oslabení složky venkovské populace.³ Je možné uvažovat v tomto směru ještě dále a představit si takové územní uspořádání společnosti, jejíž populace by byla bezvýhradně soustředěna ve městech a mohla tak bez rozdílu užívat všech jeho sociálních výhod; zemědělci by v takovém případě vyjížděli na svá pracoviště z měst podobně, jako dnes vyjíždí velká část dělníků z vesnic na městská pracoviště. Určitý ideální model takového uspořádání ostatně už dávno existuje: Morova Utopie je právě takovou „městskou“ společností, v níž je zemědělská výroba zajišťována povinnými dvouletými „výjezdními brigádami“ měšťanů.⁴

Jen zdánlivým opakem urbanisticko-centralizačních představ jsou různé *koncepce tzv. „rurbanizace“*, které do sebe zahrnují nejen plány na záměrné zavádění městských „komunálních“ prvků do malých sídlišť (vesnice jako „nejmenší města“), nýbrž zároveň i snahy o decentralizaci velkoměst. Rurbanizace — zjednodušeně řečeno — si klade za konečný

³ Srv. Musil J.: *Urbanizace v socialistických zemích*. Svoboda, Praha 1977, str. 323 a n.

⁴ Srv. M o r e T.: *Utopie. Orbis*, Praha 1950, str. 54 a n.

cíl takové sblížení města a venkova, v němž se oba protipóly prostupují a ruší, v němž mizí nejenom relevantní rozdíly mezi městem a venkovem, nýbrž i hranice mezi nimi. Rurbanistické koncepce jsou v zásadě západní provenience a jsou jistým odrazem skutečného živelného vývoje některých oblastí vyspělých kapitalistických zemí; tento vývoj ovšem zobecní a často ho vydávají za žádoucí.^{5, 6}

Praktickou potřebu teorie rozvoje socialistického venkova pocituje pravděpodobně nejcitelněji *oblast územního plánování*. Jak známo, v Československu byly rozvinuty už dvě „generace“ koncepcí vývoje osídlení, na jejichž zrodu se zejména podíleli už vzpomnutí urbanisté;⁷ právě rozdíly mezi těmito koncepcemi jsou dost přesvědčivým důkazem toho, jak velký dluh má teorie v tomto směru. První „středisková“ koncepce z let šedesátých vycházela ze zásady dalšího vyrovnávání rozdílů mezi jednotlivými územními celky, ve svých důsledcích dále rozvíjela existující zvláštnosti našeho osídlení a celkově tak podporovala dosaženou modifikaci venkova. Druhá koncepce, o desetiletí mladší (a platná pouze pro ČSR), do jisté míry zásadu „vyrovnávání“ opouští a klade větší důraz na komplexní společenskou koncentraci do vybraných pásem; je tak spíše obrácena „proti venkovu“, neboť ve „vybraných pásmech“ (které se přitom do značné míry kryjí s nejúrodnějšími oblastmi českých zemí) předpokládá spíše rurbanizační efekty, zatímco na zbytku území počítá se zvýšením urbanizační migrace. I laikovi musí být zřejmé, že na rozdíly v obou koncepcích měly vliv konkrétní ekonomické ohledy; „středisková“ koncepce byla co do investic náročnější a pro dohlednou dobu méně efektivní. Avšak dočasné ekonomické tlaky, jakkoli bezprostřední praxe se s nimi pochopitelně musí vyrovnat, nemohou být samy o sobě „tvůrci“ obecné teorie a nemohou ji ani nahradit. Obávám se, že jednoznačně rozhodnout o tom, zda „mladší“ koncepce našeho osídlení je v zásadním souladu s cílovými hodnotami socialistické společnosti anebo je naopak vzhledem k nim jistým „dočasným ústupkem“ (i když i v této podobě může mít jisté své praktické oprávnění), nedokáží zatím ani urbanisté.⁸

⁵ „Podle názoru některých urbanistů, usilujících o radikální decentralizaci města, např. F. L. Wrighta, je tato rurbanizovaná krajina vlastně nejlepším prostředím pro život člověka. Není však pravděpodobné, že by mohlo dojít k tomuto vývoji v hromadném měřítku. Nedostatek potravin, vyplývající z nedostatku půdy, bude do té doby, pokud se většina potravin bude vyrábět tradičním způsobem, vždy omezujícím činitelem rurbanizace.“ — Musil J.: *Sociologie soudobého města*. Svoboda, Praha 1967, str. 197–8.

⁶ Pro přehlednost celého problému necháváme na tomto místě záměrně stranou efekty tzv. „nepřímé urbanizace“, tedy pojmu, který podle Musila „... je vyhrazen působení městských hodnot, činností, sociálních vztahů, na obyvatele, kteří ve městech nebydlí. Tato urbanizace není spojena se změnou bydliště.“ — Musil J.: *Urbanizace v socialistických zemích*; cit. str. 173.

⁷ *Návrh zásad koncepcí osídlení v ČSSR*; VÚVA, Praha 1964. — *Koncepce vývoje osídlení a urbanizace ČSR 1970–2000*; Terplan, Praha 1975.

⁸ „Do jaké míry si v budoucnosti, kdy se ještě zvětší vzájemná komunikace mezi jednotlivými sídly a jejich obyvateli, v podstatě se dosáhne jejich stejné civilizační úrovně a změní se samotný obsah pojmu ‚venkov‘, zachovají obyvatelé různě velkých lokalit s různě vysokými hustotami obyvatelstva odlišné rysy, je dosud nezodpovězenou otázkou. Je však také možné, že v budoucnosti půjde již o irelevantní otázku...“ — Musil J.: *Urbanizace v socialistických zemích*; cit. dílo, str. 177.

2.

Několikrát jsme v textu použili pojmu „urbanizační migrace“. Nebylo to náhodou; urbanizační migrace — ve smyslu takového druhu horizontálního pohybu obyvatel, při němž fyzickým stěhováním mění své dosavadní stálé bydliště na venkově za nové stálé bydliště ve městě — hraje podle našeho názoru v celé předestřené problematice jednu z klíčových rolí a zaslouhuje si zvýšené pozornosti.

Podle běžně užívaných pramenů⁹ se na první pohled zdá, že urbanizační migrace je i nadále v Československu velmi silná a že v nejlepším případě lze hovořit pouze o jistém snížení její intenzity v posledních letech. Pokud označíme za „venkov“ obce do velikosti 2 tisíc obyvatel — což přes řadu možných námitek je běžně používaný postup, pak např. víme, že v r. 1950 žilo v ČSSR 48,8 % obyvatel ve venkovských obcích (v českých krajích 46,0 %, ve slovenských 55,9 %) a že se tento podíl dále výrazně snižoval (ČSSR 1961 — 42,3 %, 1970 — 37,3 %, 1974 — 34,9 %); (ČSR 1961 — 39,9 %, 1970 — 34,8 %, 1974 — 33,0 %; SSR 1961 — 47,8 %, 1970 — 42,7 %, 1974 — 39,1 %). Víme také, že se u nás snižuje i absolutní počet obcí do 2 tis. obyvatel (ČSSR 1950 — 13 994, 1961 — 10 916, 1970 — 9564; ČSR 1950 — 10 926, 1961 — 8088, 1970 — 6889; SSR 1950 — 3068, 1961 — 2828, 1970 — 2675).

Podrobnější analýza dostupných dat však obecnou představu o současném mohutném urbanizačním pohybu u nás do značné míry koriguje. V nesouladu s ní je už skutečnost, že v zachyceném dvacetiletí ve stejné velikých obcích zároveň stouply zhruba o třetinu průměrné počty obyvatel (v ČSSR z 430 obyvatel v r. 1950 přes 535 obyvatel v r. 1961 po 559 obyvatel v r. 1970, v ČSR z 374 po 495 obyvatel a v SSR z 627 po 723 obyvatel). Daleko závažnější je však námitka, že do údajů o podílu populace, bydlící v nejmenších obcích, jsou zahrnovány i administrativní pohyby (tedy pohyby bez reálného fyzického stěhování), které se projevují třemi možnými způsoby: a) přirozeným růstem obce přes hranici velikostní skupiny, b) sloučením několika vesnických obcí do většího administrativního celku a c) připojením příměstských venkovských obcí k městu. Je známo, že podobné administrativní úpravy se u nás v posledním období vyskytovaly poměrně často; jakkoli jistě příznivým způsobem napomáhaly efektivnější realizaci správní politiky státu, v zásadě nic neměnily na skutečném typu bydlení populace.

Pokud víme, neexistují zatím sumární přehledy o tomto druhu „migračního“ pohybu; je však zřejmé, že jeho důsledky zkruslují v poslední době výše uvedené údaje podstatným způsobem. Pokusili jsme se o hrubou ilustraci tohoto zkruslení sumarizací administrativních úprav, provedených v jihomoravském kraji v r. 1976 (viz příloha). V tomto roce ubylo z mapy kraje celkem 68 samostatných obcí (z toho 66 o velikosti do 2 tis. obyvatel) a stejným způsobem „přestalo“ být obyvateli venkova přes 27,5 tis. lidí.

Přesnější podklady v tomto směru tak poskytuje až *analýza reálné migrace*, prováděná pomocí přihlašovacích lístků stěhujícího se obyva-

⁹ Máme na mysli zejména Statistické ročenky ČSSR a výsledky Sčítání lidu, bytů a domů.

telstva; ta se ovšem u nás realizuje až od r. 1960.¹⁰ Vyplyvá z ní při tom (srv. opět přílohu), že reálná roční migrace venkovského obyvatelstva do měst je značně rozkolísaná, ale vcelku má spíše sestupnou tendenci. Její současná hodnota se pohybuje zhruba kolem 60 tis. lidí ročně (v ČSR cca 35 tis., v SSR 25 tis. lidí), což — pro porovnání — reprezentuje zhruba stejný počet obyvatel jako půlroční přirozený přírůstek populace ČSSR.

V poslední době napadl z širších hledisek zatím obecně přijímané koncepcce o migračním pohybu v Československu např. Tomášek. Ve studii, týkající se vnitřní migrace v ČSR v poválečném období, rovněž upozorňuje na možnost zkreslení oficiálních údajů; hlavní význam jeho práce však spočívá v komplexním posouzení veškerého vnitřního stěhování. Podle Tomáška je už řadu let zcela převládajícím migračním proudem v ČSR stěhování „z města do města“ (cca 40 % všech vykazovaných migrací); 30 % případů stěhování připadá na směr „z venkova do měst“ a zhruba po 15 % případů se uskutečňuje směrem „z venkova na venkov“ a „z města na venkov“. Tento poslední jmenovaný poměrně silný „antiurbanizační“ migrační proud rozhodně není zanedbatelný a rovněž do značné míry koriguje naše dosavadní představy o probírané problematice. Vzhledem k tomu, že se stále snižuje i celkový objem vnitřní migrace, dochází nakonec Tomášek v nás zajímavých souvislostech ke konstatování, že „... migrace v ČSR hraje postupně stále méně významnou roli v procesu koncentrace a dekoncentrace obyvatelstva.“¹¹

ČSR	1961		1975	
	abs. osob	rel.	abs. osob	rel.
celkem se stěhovalo	286019	100,00 %	266738	100,00 %
z toho:				
z venkova na venkov	60464	21,14 %	44052	16,52 %
z města na venkov	36302	12,69 %	40499	15,18 %
z venkova do města	86457	30,23 %	78004	29,24 %
z města do města	102796	35,94 %	104183	39,06 %
mezi velkoměsty	1780	0,62 %	1540	0,58 %
čistý migrační zisk měst z venkova	50155	17,54 %	37505	14,06 %

Pro nutnost korekce běžných představ o urbanizační migraci u nás (přesněji řečeno: pro nutnost oddělení údajů o faktické migraci od údajů o migraci „administrativní“) hovoří i výsledky několika empirických výzkumů, kterými se v poslední době snažila tuto problematiku obohatit sociologie. Jsou to jednak šetření o postojích současného vesnického obyvatelstva k případnému stěhování do města a jednak pokusy o objasnění motivací těchto postojů; jakkoli je jejich počet i rozsah zatím skromný,

¹⁰ Srv. *Pohyb obyvatelstva v ČSSR*; FSÚ, Praha 1961–1974. Pozdější údaje nejsou zatím k dispozici.

¹¹ Tomášek P.: *Charakteristika a vývojové tendence subsystému obyvatelstva ČSR*; in: Břina J., Macka M., Tomášek P., Toušek V.: *Vybrané aspekty stavu a vývoje geosystému obyvatelstva a sídel ČSR*. Geografický ústav ČSAV, Brno 1980. — Studie uvádí např. za léta 1961 a 1975 tyto údaje:

přece jen svědčí o významném posunu sledovaných hodnot. Tak podle průzkumu postojů obyvatel České socialistické republiky, který provedl r. 1972 Ústav pro výzkum kultury, se pro stálé bydliště na venkově vyslovilo 60 % veškeré populace, přičemž z populace obcí do 2 tis. obyvatel volilo venkov 84 % respondentů.¹² K obdobným výsledkům došlo také longitudinální šetření Výzkumného ústavu ekonomiky zemědělství z let 1971, 1974 a 1977, zaměřené pouze na vesnické obyvatelstvo českých zemí; to navíc prokázalo, že stabilizační postoje venkovského obyvatelstva v časovém srovnání rostou.¹³ Přitažlivost města pro venkovské obyvatele sledovaly také reprezentativní výzkumy čtyř jihomoravských vesnic, provedené v letech 1976—1979 naší Laboratoří sociologického výzkumu FF UJEP; ochotu stěhovat se do města tu vyslovovalo shodně pouze 12 až 15 % ekonomicky činných obyvatel.¹⁴ Prokázali jsme dále, že stabilizace na vesnici rostla v zásadě s věkem respondentů, ale naopak mírně klesala s jejich vzděláním (s vrcholem nespokojenosti v kategorii nižšího středního vzdělání) a se složitostí jejich práce (s vrcholem nespokojenosti v kategorii zaměstnanců). Platilo také, že pro ženy bylo přitažlivější než pro muže.¹⁵

- ¹² Srv. *Průzkum postojů české veřejnosti k ochraně životního prostředí*; Ústav pro výzkum kultury, Praha 1975. Na čtyřstupňové škále (1 = dávám přednost městu, o venkov nestojím; 2 = dávám sice přednost městu, ale chtěl bych jezdit dle libosti na venkov, do přírody; 3 = dávám přednost venkovu, ale chtěl bych jezdit podle libosti a potřeby do města; 4 = dávám přednost venkovu, o město nestojím) byly rozloženy postoje takto:

velikost obce	1	2	3	4
do 2. tis. obyvatel	1 0/0	15 0/0	39 0/0	45 0/0
2–10 tis. obyvatel	2 0/0	42 0/0	34 0/0	22 0/0
10–100 tis. obyvatel	3 0/0	58 0/0	25 0/0	14 0/0
nad 100 tis. obyvatel	4 0/0	51 0/0	34 0/0	11 0/0
celkem ČSR	2 0/0	38 0/0	34 0/0	26 0/0

- ¹³ Srv. Trnková V.: *Proměny v názorech venkovského obyvatelstva na život ve městě a na venkově*. In: *Změny v hodnotovém systému venkovské populace*; Sborník ze symposia, Čs. sociologická společnost — sekce sociologie venkova, Praha 1978. — Z výsledků zkráceně vyjímáme:
Preference místa bydliště venkovské pracující populace ČSR:

Typ bydliště	pracující			
	mimo zemědělství		v zemědělství	
	1971	1977	1971	1977
1. malé vesnické obce + větší střediskové obce + příměstské obce	80 0/0	82 0/0	63 0/0	68 0/0
2. malá města	11 0/0	10 0/0	19 0/0	18 0/0
3. okresní, krajská, jiná větší města + hlavní město + nová průmyslová střediska	9 0/0	8 0/0	18 0/0	14 0/0

¹⁴ Šlo o obce Horní Věstonice (1976), Hostěradice (1977), Kameničky—Chlumětín (1978) a Prušánky (1979).

¹⁵ O vyšší přitažlivosti města pro ženy srv. podrobněji P á c l P.: *Ke změnám v postavení současné venkovské ženy* (v tisku).

Svým celkovým zaměřením zatím ojedinělý byl u nás výzkum „Rozdíly mezi městem a venkovem v reflexi dětí“, provedený rovněž Laboratoří sociologického výzkumu FF UJEP v r. 1978. Respondenty zde byly 12—13leté děti, namátkou vybrané v 7. třídách ZDŠ ve vesnických nebo naopak velkoměstských sídlištích ČSR. Bylo by zajisté zjednodušující bezprostředně spojit zjištěné dětské postoje s popsányi postoji dospělých; postoje dvanáctiletých dětí vycházejí pochopitelně z jejich nedozrálého vidění světa, přičemž navíc hlavní vnější sociální vlivy (plynoucí z budoucího sociálně-profesního zaměření) na ně v životě teprve čekají. Na druhé straně však jejich postoje už nyní nesporně odrážejí vliv pro ně v současnosti nejsilnějšího faktoru — totiž vlastní rodiny. Každopádně jsme zjistili mezi postoji dětí a dospělých až překvapivě silnou shodu. Ukázalo se především, že vesnice byla pro tyto 12—13leté respondenty lákavějším bydlištěm než město; celek vesnických respondentů byl v dospělosti jednoznačně rozhodnut zůstat na vesnici ve čtyřech pětinach případů (81 %) a pouze v 5 % se chtěl jednoznačně odstěhovat do města (zbytek odpovědí byl váhavý); naopak celek městských dětí chtěl v dospělosti jednoznačně zůstat ve městě pouze o něco víc než v polovině případů (53 %) a téměř v třetině (29 %) byl rozhodnut stěhovat se na venkov. Shoda s postoji dospělých se tu projevila i v dalším závažném momentu: pro chlapce z obou typů sídlišť byla vesnice relativně přitažlivější než pro děvčata.

Výzkum se navíc pokusil i o objasnění *motivace* těchto postojů. Pro děti z venkova i měst bylo hlavním argumentem, hovořícím pro bydlení na vesnici, *lepší životní prostředí*, které bylo charakterizováno obvykle jako čisté ovzduší, malá hluchost, nízký pouliční ruch či menší nebezpečí onemocnění. Z širších hledisek patřila k tomuto lepšímu životnímu prostředí také blízkost přírody a pocit prostorové volnosti; pod lepším životním prostředím venkova děti konečně rozuměly i způsob bydlení, v jejich představách symbolizovaný samostatným rodinným domkem. O něco slabší byly už další dvě skupiny argumentů, hovořících pro vesnici; totiž představa venkova jako lepšího prostředí pro volný čas (venkov byl mj. dost často spojován s možností chovu domácích zvířat) a v jistém náznaku také představa venkova jako prostředí s lepšími mezilidskými vztahy. Tak ve sféře volného času byla vesnice výrazně spojována s podněty „něco si spravít“ nebo „mit legraci“ (podnět „sportovat“ byl označen jako neutrální); ve sféře práce byl venkov úzce spjat s podnětem „usilovně pracovat“ (zatímco město s podnětem „ulívat se v práci“), ve sféře rodinného života byly jako typické pro venkov vybrány podněty „pomáhat doma“ či „poslouchat rodiče“ (pro město naopak „rozvádět se“) atd.

Většina argumentů, hovořících naopak pro město, spočívala na společném jmenovateli *lepší veřejné vybavenosti*, od lepšího zásobování a pestřejších komunálních služeb po bohatší kulturní a sportovní zařízení. Zvláštní nezanedbatelnou skupinu argumentů, hovořících pro město, tvořila také představa lepší příležitosti ke vzdělání i většího výběru budoucího profesionálního uplatnění. Zjednodušeně řečeno — město podle představ dětí lépe saturuje jisté „spotřebitelské“ sklony (např. „chodit ke kadeřníkovi“, „chodit oblečený podle módy“, „rozhozovat peníze“), ale také intelektuální a individuálně-tvůrčí potřeby („vědecky pracovat“, „mit

hodně knih“, „být do něčeho velký fanda“); nebylo náhodné, že podobné podněty (včetně hlediska vlastní profesionální seberealizace) mezi argumenty, hovořícími pro vesnici, výrazně chyběly.¹⁶

3.

Všechno tedy nasvědčuje tomu, že v současné době probíhá v naší společnosti určité subjektivní přehodnocování města a venkova z hlediska vhodného prostředí pro stálý pobyt; vcelku se dá říci, že přitažlivost měst začíná v tomto smyslu klesat a naopak přitažlivost venkova stoupat. Z obecnějšího zorného úhlu lze pak tvrdit, že okolnost, zda dnes jedinec bydlí ve městě či na venkově, u nás stále více ztrácí svou třídní i sociálně-profesní determinovanost a současně stále méně závisí (díky procesu homogenizace životní úrovně) na jeho ekonomických možnostech. *Výběr typu stálého bydliště tak v sobě obsahuje stále výraznější prvky svobodné volby člověka. Proces tohoto „osvobozování“ se u nás dále rozvíjí; je výsledkem působení celé řady faktorů, které jsou zatím samy v dynamickém pohybu. Jejich výčet ani kategorizaci si zatím ani netroufáme navrhnout; jisté však je, že vedle činitelů, urychlujících tento proces (od konkrétní územně-sídlíšní struktury přes celkově stoupající životní úroveň po všeobecné právo na práci, zaručované za socialismu každému člověku a uskutečňované prakticky v jakémkoli místě socialistického státu) tu zatím působí i činitele retardační (např. nedostatečný městský bytový fond, nedostatek komunálních stavebních kapacit apod.). Jestliže pak možnost svobodné volby stálého bydliště cítíme jako součást procesu celkového sociálního osvobozování jedince, pak — za samozřejmého předpokladu dalšího sblížování individuálních a celospolečenských zájmů socialistické společnosti — ji musíme jen uvítat.*

Vracíme se tím k otázkám, které jsme položili v úvodu této studie. Může-li si dnes jedinec do jisté míry volně vybírat typ svého stálého bydliště, znamená to zároveň, že jeho volba má také svou motivaci a že tedy — alespoň ve vědomí lidí — existují jistá specifika, která odlišují „městský“ životní způsob od způsobu „venkovského“. Znamená to také, že v rámci celkového socialistického způsobu života, charakterizovaného především morálně-politickou jednotou a homogenizací základních životních podmínek, existují — alespoň v jeho současné reálné podobě — i vzájemně diferencované způsoby (styly, slohy) života „nižšího řádu“, zahrnující do sebe typické aktivity, hodnoty a normy městských či venkovských obyvatel. V tomto smyslu tedy podle našeho názoru lze hovořit o městském a venkovském způsobu života. Mnohem těžším problémem, stojícím před studiem současné etapy sblížování města a venkova, je ovšem určení oněch základních stylotvorných specifik, jimiž se oba způsoby od sebe liší.

Úroveň našich dosavadních znalostí je příliš nízká, než aby zvládla tento úkol v plném rozsahu. Nezbyvá, než ho jistým způsobem simplifi-

¹⁶ Podrobnosti o tomto šetření viz *Rozdíly mezi městem a venkovem v reflexi dětí; Závěrečná zpráva výzkumu, Laboratoř sociologického výzkumu FF UJEP, Brno 1980.*

kovat a pokusit se aspoň o identifikaci těch základních prvků motivace bydlení na vesnici, které *v současnosti* získávají svou váhu s pokračujícím ústupem váhy širších sociálních determinant. S vědomím omezenosti i tohoto pokusu vytyčujeme hypotézu, že tyto prvky lze hledat v následujících sférách:

— (1) *ve sféře životního prostředí*, vyznačujícího se na venkově relativně menšími ekologicky negativními důsledky průmyslové výroby, relativně vyšším zastoupením elementů živé přírody a relativně volnějším prostorem;

— (2) *ve sféře bydlení*, reprezentovaného na venkově, jak už bylo řečeno, především samostatnými rodinnými domky s jejich případným vnějším příslušenstvím (dvorky, kůlnami, zahrádkami);

— (3) *ve zvláštním vztahu k půdě*, tedy v „tradičním“ venkovském vztahu, který si v postupně přetvářející se podobě stále udržuje své místo mezi specifiky venkovského životního způsobu;

— (4) *ve sféře volného času*, který na venkově v mnoha oblastech má stále jen velmi vágní hranice s časem „vázaným“ a který mj. v sobě obahuje — ve srovnání s městem — vyšší podíl manuálních aktivit i vyšší podíl „sousedských“ kontaktů;

— (5) a konečně *ve sféře mezilidských vztahů*, které se na venkově vyznačují menší formálností, větším sklonem ke kolektivismu, ale zároveň i širším prostorem pro rodinné („domácnostní“) soukromí.

Je třeba přiznat, že ne všechny vyjmenované prvky jsou už bezpečně empiricky doloženy. Stejně tak je třeba si uvědomit, že jejich počet není zdaleka uzavřen a že zatímco váha jedněch z nich pravděpodobně roste (např. ve sféře životního prostředí), jiné budou pravděpodobně svou váhu postupně ztrácet (asi vztah k půdě). Už vůbec pak zatím nelze rozhodnout, které z těchto prvků jsou na pozadí cílových hodnot socialistické společnosti žádoucí (a které by měly být tedy společensky podporovány) a které naopak jsou s těmito cílovými hodnotami v menším či větším rozporu. Náš pokus je jen jedním z prvních kaménků ke konstituování relativně samostatné marxistické teorie rozvoje socialistického venkova, jejíž existenci však, jak bylo řečeno, už dnes citelně postrádáme.

PŘÍLOHY

Tab. 1. Úbytky vnitřní migrací obyvatel sídel do 2.000 obyvatel – ČSSR

rok	celkový počet obyvatel ČSSR abs.	celkový počet obyvatel obcí do 2 tis. abs.	rel. %	celkový úbytek vnitřní migrací	% feminity úbytku
1961	13 779 993	5 835 000	42,34	68 992	49,69
1962	13 859 864	5 798 000	41,83	68 164	49,47
1963	13 951 606	5 747 000	41,19	68 989	50,26
1964	14 057 968	5 623 000	39,40	70 022	50,14
1965	14 158 697	5 557 015	39,25	58 121	48,98
1966	14 240 041	5 518 497	38,75	55 984	50,78
1967	14 305 121	5 481 812	38,32	50 888	51,70
1968	14 361 288	5 428 739	37,80	49 445	52,30
1969	14 415 469	5 400 385	37,46	55 621	51,82
1970	14 333 616	5 343 889	37,38	64 342	52,66
1971	14 389 943	5 331 727	37,05	70 308	52,23
1972	14 464 709	5 312 207	36,73	60 914	52,58
1973	14 560 192	5 250 490	36,06	65 601	51,76
1974	14 685 775	5 123 151	34,94	60 553	51,58

Pramen: *Pohyb obyvatelstva v ČSSR*; FSÚ, Praha 1961–1974.

Tab. 2. Úbytky vnitřní migrací obyvatel sídel do 2.000 obyvatel – ČR

rok	celkový počet obyvatel ČR abs.	celkový počet obyvatel obcí do 2. tis. abs.	rel. %	celkový úbytek vnitřní migrací	% feminity úbytku
1961	9 588 016	3 830 000	39,95	49 528	50,04
1962	9 621 808	3 795 000	39,44	46 477	50,12
1963	9 668 741	3 748 000	38,76	45 736	50,97
1964	9 730 019	3 635 000	37,36	45 449	50,69
1965	9 785 102	3 574 055	36,53	35 995	48,83
1966	9 826 188	3 543 950	36,07	33 612	51,84
1967	9 854 241	3 513 026	35,65	31 092	52,92
1968	9 877 632	3 463 580	35,06	32 004	52,77
1969	9 896 695	3 444 125	34,80	37 236	52,44
1970	9 805 157	3 410 037	34,78	42 049	52,66
1971	9 830 602	3 420 462	34,39	46 412	52,74
1972	9 868 379	3 408 842	34,54	38 354	53,07
1973	9 919 519	3 362 252	33,89	38 778	52,04
1974	9 994 761	3 298 286	33,00	35 486	51,98

Pramen: *Pohyb obyvatelstva v ČSSR*; FSÚ, Praha 1961–1974.

Tab. 3. Úbytky vnitřní migrací obyvatel sídel do 2.000 obyvatel — SSR

rok	celkový počet obyvatel SSR abs.	celkový počet obyvatel obcí do 2. tis. abs.	rel. ‰	celkový úbytek vnitřní migrací	‰ femininity úbytku
1961	4 191 977	2 005 000	47,83	19 464	48,79
1962	4 238 056	2 003 000	47,26	21 687	48,08
1963	4 282 865	1 999 000	46,67	23 253	48,88
1964	4 327 949	1 988 000	45,93	24 573	49,13
1965	4 373 595	1 982 960	45,34	22 126	49,23
1966	4 413 853	1 974 547	44,74	22 372	49,20
1967	4 450 880	1 968 786	44,23	19 796	49,78
1969	4 518 773	1 956 260	43,29	18 385	50,57
1970	4 528 459	1 933 862	42,70	22 293	51,68
1971	4 559 341	1 911 265	41,92	23 896	51,26
1972	4 596 330	1 903 365	41,41	22 560	51,74
1973	4 640 673	1 888 138	40,69	26 823	51,36
1974	4 691 014	1 833 865	39,09	25 067	51,04

Pramen: Pohyb obyvatelstva v ČSSR; FSÚ, Praha 1961—1974.

Tab. 4. Administrativní úpravy obcí v Jihomoravském kraji v r. 1976

okres	připojená obec	poč. ob.	kmenová obec	poč. ob.
Blansko	Dolní Lhota	648	Blansko	15 459
	Horní Lhota	428		
	Klepačov	628		
	Lažánky	628		
	Těchov	481		
	Chrudichromy	239		
	Vratíkov	211		
	Chlum	338		
	Meziříčko	220		
	Novíčí	127		
Brno-venkov	Horákov	604	Mokrá	1 226
	Bedřichovice	373	Šlapanice	5 773
	Ponětovice	363		
Břeclav	Ladná	1 297	Břeclav	20 167
	Kurdějov	370	Hustopeče	4 174
	Kvašnice	251	Klobouky	2 375
	Cvrčovice	567	Pohořelice	4 652
	Nová Ves	308		
Gottwaldov	Březnice	1 415	Gottwaldov	73 061
	Klečůvka	349		
	Kostelec-Štípa	2 680		
	Salaš	287		
	Zelechovice n. Dř.	3 361		
Gottwaldov	Sidonie	400	Brumov-Bylnice	5 532
	Štěpán	506		
	Lukoveček	441		
	Kladná-Zilín	376		
	Pozlovice	1 168		
	Řeitechov	341		
	Komárov	507		
			Fryšták	3 831
			Luhačovice	5 980
			Napajedla	6 297

Okres	připojená obec	poč. ob.	kmenová obec	poč. ob.
Jihlava	Bohuslavice n Vl.	520	Slavičín	5 381
	Lipina-Křekov	552	Valaš. Klobouky	4 838
	Poteč	755		
	Chrastěšov	157	Vizovice	4 090
	Lhotsko	247		
	Heroltice	212	Jihlava	42 737
	Hruškové Dvory	333		
	Hybrálec	391		
	Pístov	182		
	Popice	65		
Kroměříž	Rančířov	189		
	Smrčná	390		
	Zborná	136		
	Bílany	196	Kroměříž	22 358
	Bílavsko	340	Bystřice p. H.	9 420
Kroměříž	Blažice	298		
	Chvalčov	1 635		
	Mrlínek	289		
	Sovadina	188		
	Bořenovice	250	Holešov	12 023
	Dobratice	466		
	Količín	421		
	Přílepy	801		
	Tučapy	484		
	Zopy	599		
	Plešovec	248	Chropyně	1 916
	Jestřabice	499	Koryčany	3 597
	Lískovec	392		
	Libosváry	270	Loukov	975
	Zástřizly	220	Střílky	1 016
Cvrčovice	203	Zdounky	2 312	
Prostějov	Nětčice	258		
	Těšánky-Divoky	438		
	Čechovice-Domamyslice	1 690	Prostějov	42 484
	Boňov	174	Jaroměřice n. R.	3 462
	Příložany	279		
Třebíč	Jedov	115	Náměšť n. O.	4 349
	Otradice	111		

Pramen: Údaje geografického ústavu ČSAV, Brno.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УРБАНИЗАЦИИ И МИГРАЦИИ ЧЕХОСЛОВАЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Основной политикой социалистического государства в процессах сближения города и деревни является прежде всего радикальное изменение сельского хозяйства, его коллективизация и повышение его продуктивности на уровень промышленного производства. Вместе с этой фундаментальной переменной, связанной, кроме того, с быстрым повышением жизненного уровня деревенского населения, в чехословацких условиях начинает действовать также и второе преобразование, а именно профессиональная гетерогенизация деревенского населения. В Чехословакии даже работники сельскохозяйственных кооперативов в настоящее время представляют меньшинство профессионального состава деревни. Автор статьи отстаивает мнение, что данное явление не следует понимать только как результат задерживавшегося миграционного прилива в город, но что оно связано также с определенной субъективной переоценкой города и деревни с точки зрения среды, удобной для постоянного места жительства. В развитом социалистическом обществе выбор типа постоянного места жительства по мнению автора постепенно теряет свою классовую и социально профес-

сиональную детерминацию и содержит в себе все более выразительные элементы свободного выбора человека. Автор различает пять областей, где необходимо искать мотивы предпочтения деревни городу у относительно большей части населения: сфера жизненной среды, сфера быта, специфическое отношение к земле, сфера свободного времени и сфера межчеловеческих отношений.

SOZIOLOGISCHE ASPEKTE DER URBANISIERUNGSTRENDS IN DER ZEITGENÖSSISCHEN MIGRATION DER BEVÖLKERUNG DER ČSSR

Die Politik des sozialistischen Staates basiert bei der Annäherung zwischen Stadt und Land vor allem auf dem radikalen Wandel in der landwirtschaftlichen Produktion sowie auf deren Kollektivierung und Steigerung auf das Niveau der Industrieproduktion. Gemeinsam mit dieser grundlegenden Veränderung, die natürlich auch zur raschen Anhebung des Lebensniveaus der Landbevölkerung führt, beginnt unter den in der ČSSR gegebenen Bedingungen auch eine weitere Umwandlung in Kraft zu treten: die professionelle Heterogenisierung der Landbevölkerung. Der tschechoslovakische Genossenschaftsbauer stellt heute sogar auf dem Land eine professionelle Minderheit dar. Der Autor vertritt die Ansicht, dass dieses Phänomen nicht allein durch die Verspätung der in die Städte gerichteten Migrationswelle hervorgerufen wird, sondern dass es zugleich mit einer gewissen subjektiven Umwertung von Stadt und Land aus der Sicht eines für den bleibenden Aufenthalt geeigneten Milieus zusammenhängt. In der entwickelten sozialistischen Gesellschaft verliert somit — dem Autor zufolge — die Wahl des ständigen Wohnortes allmählich ihre klassenbedingte und sozial-professionelle Determiniertheit, sondern beinhaltet immer ausgeprägtere Elemente der freien Wahl des Menschen. Der Autor zählt fünf Bereiche auf, in denen ein relativ hoher Prozentsatz der Bevölkerung eine Motivation für die Präferenz des Landes gegenüber der Stadt aufweist. Es handelt sich dabei um die folgenden Sphären: Umwelt, Wohnbedingungen, Freizeit, interpersonelle Beziehungen und ein besonders gutes Verhältnis zu Grund und Boden.